

Literaire tekst en werkelijkheid

door

DR. CLEM NEUTJENS

1. STATUS QUAESTIONIS

Het probleem van de verhouding tussen literatuur en werkelijkheid is reeds oud en toch altijd weer nieuw. Tussen de klassieke immitatieleer en een moderne theorie als die van de fictionaliteit ligt een hele gamma van benaderingen waarbij nu eens het accent werd gelegd op de sterke verbondenheid van beide, dan weer op de bijna totale gescheidenheid.

Wat de huidige literatuurstudie betreft kan men zich moeilijk van de indruk ontdoen dat er weer een fase is aangebroken waarin men *de wereld van het woord* steeds exclusiever wil gaan zien als een geïsoleerd, autonoom geheel. Men beklemtoont de noodzakelijkheid van een louter *immanente* tekstanalyse en van een uitsluitend *intrinsieke* benadering; men ziet de vorm als enige eigenlijke inhoud en men bepaalt literariteit als de projectie van het equivalentieprincipe van de selectie-as naar de combinatie-as. Enz.

Het probleem wordt op dit ogenblik vooral gesteld in termen van *referent* en *referentie*, d.w.z. dat men zich vooral bezig houdt met het semiotisch aspect. Men poogt het element werkelijkheid ofwel te integreren als zuiver tekstelement dat geen relatie heeft met de realiteit ofwel te elimineren als zuiver werkelijkheids-element dat irrelevant is voor de tekststudie.

In zijn *Postulats pour la description linguistique des textes littéraires*¹ gaat Michel Arrivé uit van de stelling dat een literaire tekst een zuiver linguïstisch produkt is, een complex van coherent georganiseerde semen. Vandaaruit besluit hij: „le texte littéraire n'a pas de référent”². *Referent* betekent hier: een correlaat van de door het woord opgeroepen voorstelling in de werkelijkheid. Een voorbeeld dat Arrivé zelf aanhaalt: „le lexème *phynance/finance* dans *Ubi Roi* ne peut s'appliquer à aucune 'finance' réelle.”³ In het verdere verloop van zijn bijdrage mildert de auteur zijn absolute uitspraak wel enigszins door het aanbrengen van wat

1. In: *Langue Française* (1969) september, p. 3-13.

2. *Ibid.*, p. 6.

3. *Ibid.*, p. 6.

hij 'lichte correcties' noemt, maar hij blijft erbij dat een literair taalteken geen correlaat heeft in de werkelijkheid.

Frank Maatje wijst in zijn *Literatuurwetenschap* de aanwezigheid af van een werkelijkheid in de literaire tekst. Ook volgens hem reikt de betekenis van een taaluiting niet verder dan de taaltekens; ze bestaat alleen binnen het werk en is dus niet-referentieel⁴.

Voor Serge Leclaire is er evenmin sprake van werkelijkheid in de tekst: „par le fait d'écrire on efface le réel” ... „la lettre prend la place du réel”⁵. Hij benadert het probleem vanuit een psychoanalytische visie en ziet de geschreven tekst uitsluitend als de weergave van wat hij „le *texte* inconscient” noemt⁶.

Ook M.-J. Lefebve vat de term *referent* op als een buiten-tekstuele werkelijkheid; hij is ofwel „*la situation* dans laquelle une expression, une phrase, un discours, sont prononcés” ofwel „*l'objet extérieur*, réel désigné par le mot ou l'expression”⁷. In tegenstelling tot de vorige geciteerde auteurs meent hij dat er wel degelijk een verband is tussen de tekst en de werkelijkheid, een relatie die hij dan verder genuanceerd beschrijft.

Voor Georges Lavis is de referent geen werkelijkheids- maar een tekstelement. Hij oefent in zijn artikel kritiek uit op de stelling van M. Arrivé en noteert dat ze precies steunt op de verwarring tussen de referent als tekst- en als werkelijkheidselement. Hij stelt daarom volgende bepaling voor: „Le référent du texte littéraire n'est pas réel mais fictif”⁸. Om het reële of fictieve karakter van een literaire tekst te bepalen moet er volgens hem een onderscheid gemaakt worden al naargelang men vertrekt van het standpunt van de schrijver of van de lezer: voor de schrijver kan de tekst berusten op observatie van werkelijkheid of op fantasie en hij kan de bedoeling hebben getrouw weer te geven of te fictionaliseren; voor de lezer verschijnt de tekst normaal als fictief, tenzij er onmiskenbare aanduidingen zijn van het tegendeel, b.v. in een autobiografie. Uit deze laatste beschouwingen blijkt dat G. Lavis eigenlijk niet direct een beschrijving levert van de referent, maar van de referentie, niet van het tekstelement, maar van de verhouding tot de werkelijkheid.

J. Lyons zegt uitdrukkelijk dat de referent een *verhouding* is:

4. F. C. Maatje: *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk*. - Utrecht: Oosthoek uitgeverij 1970, b.v. p. 17.

5. S. Leclaire: *Le réel dans le texte*. - In: *Littérature* (1971), nr. 3, p. 32.

6. Idem, p. 31.

7. M.-J. Lefebve: *Structure du discours de la poésie et du récit*. - Neuchâtel: La Baconnière 1971, p. 106.

8. G. Lavis: *Le texte littéraire, le référent, le réel, le vrai*. - In: *Cahiers d'analyse textuelle* 13 (1971), p. 15.

„le rapport qui existe entre les mots et les objets, évènements, actions et qualités, que les mots représentent.”⁹ De aard van de verhouding hangt af van het zijnsstatuut van het werkelijkheids-element waarvan een voorstelling wordt opgeroepen: deze werkelijkheid kan reëel, fictief of irreëel zijn.

Bij Roman Jakobson is de *referent* helemaal geen element maar een functie van de tekst¹⁰.

Deze bloemlezing uit de opvattingen over het probleem van de referent kan gemakkelijk veel omvangrijker gemaakt worden. Ook R. Barthes, G. Genette, A. J. Greimas, M. Riffaterre en zoveel andere toonaangevende literairtheoretici hebben er zich over uitgesproken. Maar de aangehaalde citaten kunnen – binnen de opzet van deze bijdrage – volstaan om op zijn minst aan te tonen dat er in dit verband heel wat confusie bestaat. De term *referent* heeft blijkbaar zowat alle mogelijke inhouden gekregen: werkelijkheids-element (bij M. Arrivé, F. Maatje, S. Leclair, M.-J. Lefebve) tekstelement (bij G. Lavis) relatie tussen tekst- en werkelijkheids-element (J. Lyons), functie (R. Jakobson).

Op de eerste plaats is er daarom behoefte aan nauwkeurige definities. Met de hulp daarvan kan het probleem dan nauwkeuriger gesteld worden. Daartoe de volgende poging.

2. PROBLEEMSTELLING

In verband met een literaire tekst wordt de éne term *werkelijkheid* in drie verschillende betekenissen gebruikt:

- de werkelijkheid *buiten* de tekst, door ons verder genoemd: de *realiteit*;
- de werkelijkheid *in* de tekst, door ons verder genoemd: de *existentie*;
- de werkelijkheid *in* de tekst, door ons verder genoemd: de *referent*.

Elk van deze drie ‘werkelijkheden’ worden hierna besproken, niet op zich, maar voor zover ze in relatie staan tot elkaar.

a. De referent

In een literaire tekst – zuiver immanent beschouwd – kan *elk* element gezien worden als:

- taalelement in zover de tekst een concrete taalrealisatie (parole, performance) is van de taal (langue, competence);

9. J. Lyons: *Linguistique générale*, p. 326.

10. R. Jakobson: *Linguistics and Poetics*. – In: Th. A. Sebeok (Ed.): *Style and Language*. – Cambridge (Mass.): M.I.T. Press 1960, p. 350-377.

- auteurslement in zover de tekst een specifieke realisatie is van een bepaald auteur ;
- lezerslement in zover hij slechts werkelijk tekst wordt in de actualisatie door een lezer (eventueel hoorder, voordrager, enz.);
- referentieel element in zover hij voorstellingen oproept van een realiteit, welke het zijnsstatuut van deze realiteit ook is.

Tot de referent (= het geheel van referentiële elementen) behoren b.v. de *Quai des Orfèvres* uit de romans van G. Simenon, de *Zauberberg* van Th. Mann, de *roos* uit het gedicht 'Dien avond en die roze' van G. Gezelle, maar ook de personages, de gebeurtenissen, de situaties, enz. De tekstuele *Quai des Orfèvres*, *Zauberberg* en *roos* hebben manifest een andere existentiële wijze dan de geografische *Quai des Orfèvres*, de al dan niet fictieve *Zauberberg*, de botanische *roos*. Deze tekstelementen roepen een voorstelling op van een realiteit ; die voorstelling als voorstelling is nooit fictief, ze bestaat telkens wanneer ze door de tekst wordt opgeroepen. Bij vergelijking met de realiteit kan men evenwel vaststellen dat *de inhoud* van de voorstelling reëel, fictief of irreëel is, al naargelang hij overeenkomt met bestaande, verbeelde of niet-bestaande realiteit.

De voorstelling – in tegenstelling tot de waarneming – is steeds een ontwerp van wereld die kan samenvallen met de bestaande wereld, maar evengoed niet kan samenvallen. De referent is de drager van de voorstelling. De schrijver van de referent kan bewust of onbewust de dialectiek tussen voorstelling en realiteit uitbaten. Tussen de polair gespannen uitersten van totaal getrouwe weergave van de realiteit enerzijds en voorstelling van de totale irrealiteit anderzijds kan hij over en weer schuiven. Zowel in de richting van de zuivere immitatie als in de richting van de zuivere fictie kan hij de grens van het zinvolle (en de grens van de literatuur) overschrijden omdat hij aan de ene kant ophoudt een *ontwerp* te maken en aan de andere kant ophoudt een *voorstelling* te maken. Tussen beide ligt het domein van de verbeelding, van de eigenmachtige, creatieve voorstelling die steeds refereert naar bestaande realiteit, in mindere of meerdere mate, maar altijd in voldoende mate om het als ontwerp en als voorstelling te erkennen. Precies in die auctoriale en toch niet totale vrijheid ten opzichte van de realiteit ligt het interessante van het schrijven.

Het lezen van de referent is zinrijk, niet alleen omdat men het ontwerp van de schrijver kan leren kennen, maar misschien nog meer omdat men aan de hand van een referent tot eigen ontwerpen komt. De vergelijking tussen de voorstelling en de realiteit is voor iedere lectuur verschillend omdat de referent steeds eigengeaarde

voorstellingen oproept én omdat de realiteit van elke lezer en van elk leeuurmoment anders is.

De studie van de referent is het onderzoek van elk element waaruit de tekst bestaat in zover door deze elementen een voorstelling wordt opgeroepen. Dit onderzoek kan nooit exhaustief zijn omdat de tekst de aanleiding blijft tot steeds veranderende voorstellingen. Ook het geheel van één enkele voorstelling is eindeloos complex: het gaat niet alleen om de vaststelling van gelijkenis en verschil tussen b.v. de tekstuele *Quai des Orfèvres* en zijn geografisch correlaat, maar behalve voorstelling van materiële realiteit levert de referent ook voorstellingen van psychische realiteit, van structuren van de realiteit, van kwaliteiten, dimensies, aspecten, evolutie, enz. *Der Zauberberg* van Thomas Mann is niet op de eerste plaats de geschiedenis van Hans Castorp, maar o.a. een ontwerp van de *tijd*; *La nausée* van J.-P. Sartre is niet de geschiedenis van Roquentin, maar een ontwerp over de destructieve macht van het ding aan zich; *Ulysses* van James Joyce is geen relaas van een dag uit het leven van Stephen Dedalus te Dublin, maar de voorstelling van een volkomen hopeloze leegte die zichzelf vernietigt.

Deze visie op de referent gaat bewust in tegen de huidige wijze waarop het probleem wordt gesteld. Ze wil echter geen pleidooi zijn voor de terugkeer naar de vroegere onvoorzichtige en zelfs naieve extrinsieke benadering van teksten. Het duidelijke verschil ligt in de erkenning van

- de referent als een onbetwistbaar louter tekstelement,
- de verwijzing door de referent, niet naar de realiteit maar naar de voorstelling,
- de principiële onmogelijkheid de voorstelling definitief te bepalen.

b. *De werkelijkheid van de tekst: zijn existentie*

Binnen het probleem van de verhouding tussen de literaire tekst en de werkelijkheid kan het er niet om gaan de *essentie* van de tekst trachten te bepalen, wel zijn existentie, d.w.z. zijn wijze van bestaan in relatie met wat buiten de tekst bestaat.

Ten opzichte van de realiteit is de tekst: in taal gevatte realiteit, ver-taalde realiteit.

Ver-talen betekent: van zijnswijze doen veranderen, omzetten in een ander zijnsstatuut. Tekststudie betekent daarom op de eerste plaats het onderzoek van de gevolgen van deze ingrijpende omzetting. Ver-talen is een handeling die verricht wordt op de realiteit, die niet om zichzelf gebeurt maar ongelooflijk grote

mogelijkheden biedt. Het vertalen van realiteit is een belangrijker ingreep in de realiteit dan deze die gebeurt door de techniek, het is een belangrijker wijziging van de realiteit dan b.v. maatschappelijk-economische structuurveranderingen die eigenlijk slechts een gevolg zijn van de ver-taling.

Het is natuurlijk waar dat een tekst een communicatie kan zijn *over* de realiteit, maar hij is steeds veel meer dan dat, namelijk creatie *van* realiteit. De huidige tekstwetenschap veroordeelt zichzelf al te zeer tot een onderdeel van de communicatiewetenschap. Ze ziet de tekst te uitsluitend als een teken dat verwijst naar iets en schept daarmee een kloof tussen het teken en het betekende die te diep wordt om nog te dempen. De autonomie van het teken wordt voortdurend meer en meer beklemtoond en de eigenlijke band met het betekende moet daarom steeds meer worden ontkend. Vandaar de moeilijkheden waarvoor de semantiek zich geplaatst ziet. Zolang men de *betekenis* niet opvat als een woord-geworden eigenschap van de realiteit, is daarvoor geen oplossing.

Ver-talen als creatieve ingreep in de realiteit betekent in zijn eenvoudigste vorm : een naam aan de dingen geven. Identiek maar complexer als *het geven van een naam* aan een ding is *het geven van een tekst* aan een hele situatie. Die hele situatie – een reële of fictieve, een psychische of een fysische – krijgt door de tekst haar geëxpliciteerde betekenis. Door het feit dat de tekst een complexe realiteit kan schematiseren, codificeren, organiseren, manipuleren, metamorfoser, ont-dekken, enz. ontstaat intersubjectief inzicht, vergroting van de intelligibiliteit van de realiteit, revelatie van zin, zelfidentificatie en zelfrealisatie van de schrijver en ook van de lezer van een tekst.

Een creatieve tekst verschilt van een niet-creatieve tekst alleen door de graad waarin hij ingrijpt in de realiteit.

Een niet-creatieve tekst verhandelt realiteiten in de betekenis die ze reeds door vroegere ver-taling hebben. De echte O-grad van creativiteit komt nooit voor, wel kan de creativiteit bijna onwaarneembaar klein zijn. Dit is het geval in de dikwijls zo redundante dagelijkse taal. Maar zelfs de tekst op een reclamebord, van een sportverslag, van een politieke redevoering kan in hoge mate de realiteit manipuleren, organiseren, enz.

Een creatieve tekst ontwerpt betekenis, geeft gestalte aan betekenis of betekenis aan gestalte. Het vatten van deze integratie bezorgt aan de schrijver of de lezer van zulke tekst een speciale ervaring : de esthetische beleving. Dit is de erkenning van het moment der integratie. Dit moment is voor ieder verschillend omdat zowel de voorstelling die door de tekst wordt opgeroepen als de realiteit voor iedereen anders is.

De analyse van een literaire tekst kan zich om tactische redenen beperken tot het onderzoek van de betekenisdrager, van de gestalte, van de taalvorm. Men kan dan vaststellen welke eigenschappen en welke taalkenmerken zulke teksten meestal blijken te bezitten. Maar dit ganse vormonderzoek moet uiteindelijk gebeuren in het perspectief van wat deze tekst in feite doet: de realiteit voor de mens wijzigen. De beschrijving van die wijziging is datgene waar men moet toe komen in de tekststudie. De geschiedenis schrijven van literaire teksten, van de literatuur zou dan zoveel meer gaan betekenen dan wat ze nu is: geen geschiedenis van auteurs, zelfs niet van vormevoluties, maar de geschiedenis van steeds nieuwe realiteitsontwerpen zoals die voortdurend ontstaan door het schrijven of lezen van teksten. Er zou zelfs blijken dat er structuur zit in die geschiedenis, meer nog dat realiteit en tekst dezelfde structuren hebben.

Het lezen van een literaire tekst zou dan niet louter een culturele versnapering meer betekenen voor mensen die na hun ernstige dagtaak om een of andere reden daar nog zin in hebben, maar zulke lectuur kan een belangrijke mogelijkheid zijn om actief deel te nemen aan het proces van de realiteit.

c. *De realiteit of de werkelijkheid buiten de tekst*

Vanuit de tekst bekeken is alle realiteit pre-tekst. Ze moet voortdurend opnieuw tekst worden, d.w.z. ze moet voortdurend genomen worden zoals ze is om ze anders te maken.

Dit anders maken van de realiteit gebeurt door de wetenschap, door de filosofie, door het spel, en zoals reeds gezegd door de techniek. Dit betekent dat de tekstrealisatie haar plaats inneemt onder de andere activiteiten die de mens op de werkelijkheid uitoefent.

De studie van de literatuur, van het schrijven en lezen van literaire teksten als een activiteit die op de realiteit – schrijver en lezer inbegrepen – wordt uitgeoefend, is niet nieuw. Invloedenstudies, socio- en psycholiteraire analyses hebben daartoe reeds wezenlijk bijgedragen. Toch zou het – om verschillende redenen – goed zijn van dit aspect van de literatuurstudie een afzonderlijk onderdeel te maken.

Ten eerste al omdat door het aanbrengen van duidelijk een methodologisch onderscheid de verwarring tussen de zogenoemde intrinsieke en extrinsieke tekstbenadering kan opgeheven worden. Het eigenlijke scheidingscriterium tussen beide domeinen is niet: *intrinsiek* vs. *extrinsiek*, maar: *op zich* vs. *in relatie*. De studie van

de tekst *op zich* is immanente tekstanalyse ; de studie van de tekst *in relatie* gaat uit van de referent óf van de realiteit.

De tweede reden om beide onderdelen duidelijker dan totnogtoe te onderscheiden, is de huidige algemene situatie van de literatuurstudie. In alle westerse landen is deze studie – grotendeels ten gevolge van haar eigen ontwikkeling – in miskennis geraakt. De symptomen hiervan zijn voor blinden waarneembaar : niet alleen uit het middelbaar onderwijs wordt de literatuurstudie geleidelijk geëlimineerd, ook aan de universiteiten is het een discipline die slechts kleine kredieten mag opsorpen, waarvoor wettelijk maar weinig docenten mogen worden ingezet en die in vergelijking met de positieve wetenschappen weinig aandacht krijgt. De kwantiteit studenten in die richting is nog groot, niet terwille van de literatuurstudie zelf, maar omdat deze opleiding toegang geeft tot het leraarsberoep. Hun kwaliteit is in doorsnee beduidend minder hoog dan in de positieve wetenschappen omdat men zeer dikwijls tot de filologie komt door eliminatie van alles waarvoor men zich niet bekwaam genoeg acht. Economen, financiers, fysici en ecologen, medici, politici en ingenieurs, allen zien ze de filologen als een soort bewaarders van oude cultuurgoederen die praktisch geen direct nuttige functie meer uitoefenen in de gemeenschap van nu.

Indien men de literatuurstudie opnieuw relevant wil maken, dan moet men – op basis van het onderzoek van de tekst op zich – de relatie met de realiteit als een belangrijke benaderingswijze invoeren. Hierin ligt de mogelijkheid aan te tonen dat de inwerking van het woord op de realiteit geweldiger is dan die van de machine, prioritair is ten opzichte van systemen, dat de manipulatiekracht van een tekst groter is dan die van de politieke activiteit, dat de beleving van een esthetische ervaring ingrijpender is dan een psychiatrische behandeling, enz.

3. FUNCTIONELE LITERAATUURSTUDIE

Naast de studie van *de literaire tekst op zich* moet men daarom de studie van *de literaire tekst in relatie tot de realiteit* als een omschrijfbaar onderdeel van de hele literatuurbeschouwing plaatsen : de functionele literatuurstudie.

Hierin kan men drie grote delen onderscheiden :

- a. de studie van de referent, d.i. de studie van de tekst in zover deze verwijst naar, voorstelling of ontwerp is van realiteit ;
- b. de studie van de referentie, d.i. de studie van de aard van de verwijzing en van de wijze van ingrijpen in de realiteit ;
- c. de studie van het gerefereerde, d.i. de studie van de realiteit in zover die eerst pretekst is en nadien tekst-geworden realiteit.

Dit zijn slechts de grote lijnen van een plan dat in detail kan uitgewerkt worden. Bij de referent kan men een bepaalde tekst in zijn geheel als object nemen ofwel sommige bestanddelen afzonderlijk (woord, zin, tekstdeel); men kan ook verder gaan dan één tekst: de referent in het oeuvre van een auteur, in het geheel van teksten van een bepaalde stijlrichting, strekking, periode, enz. Verschillende methoden kunnen aangewend worden: de synchrone, diachronische, de structuralistische, enz.

Bij de studie van de referentie kan men uitgaan van het standpunt van de auteur of van de lezer.

De vergelijking van de realiteit voor en na de vertaling omvat uiteraard alles wat tot de realiteit behoort in al haar aggregatietoestanden: het reële, ware, waarschijnlijke, fictieve, onware, irreële, ideale, enz. Tot de belangrijkste topics van de pretekst behoren niet alleen de fysische en de psychische wereld, maar ook de auteur en de lezer, en eveneens de bestaande literatuur.

Deze korte beschrijving van de mogelijkheden van de functionele literatuurstudie is niet bedoeld als een systematiek, maar als een eerste perspectief van de richting waarin ze kan verlopen. Het is evenmin de omschrijving van een uitvoerige opdracht, maar een voorstel voor een eindeloze opgave. Zoals de immanente tekstanalyse is de functionele tekststudie een in zich nooit vervulbare taak. In de praktijk kan men slechts een minuskuul deel uit het geheel snijden of een worp wagen om te komen tot een nooit definitieve synthese.

4. BESLUIT

De in deze bijdrage voorgestelde wijze om de literatuur te benaderen is een poging om de autonomie van *de wereld van het woord* te doorbreken. Ze berust op de overtuiging – en de ervaring – dat de taal (en a fortiori de literaire taal) een medium is waarmee men de realiteit wijzigt. De taal is zelfs meer dan een medium: ze is het niveau waarop de mens zich bevindt wanneer hij de realiteit wijzigt. Eigenlijk zou men niet moeten zeggen dat de mens een taal *heeft*, maar dat hij soms taal *is*. En over de dingen moet men niet menen dat ze *een naam hebben*, maar dat ze soms *woord zijn*. De mens en de dingen komen tot elkaar wanneer zij zich beide op *het niveau van het woord* bevinden.

Indien de filologie opnieuw de studie zou worden van dit niveau, dan is ze weer belangrijk. Zelfs ingenieurs en financiers zouden dan kunnen erkennen dat de filologen niet de behoeders zijn van oude cultuur maar de ontwerpers van nieuwe.

Pas wanneer de filologen zelf het woord zullen erkennen als het archimedisch punt van elke evolutie, als creatie van nieuwe *zin*, als constante katharsis van de geest, pas dan zal er nieuwe ruimte ontstaan voor de filologie, pas dan zal blijken dat de studie van de *logos* voor onze tijd noodzakelijker is dan zelfs de macro-economie of de micro-biologie.